

นาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนา : ป่อเกิดและอิทธิพลที่มีต่อวัฒนธรรมไทย

Nagas in The Buddhist Scripture : The Origin and their Influence On Thai Culture.

จำนง คันธิก¹

Chamnong Kanthik

ราม อวาทेश รอย²

Ram Awadhesh Roy

ทำวิจัยเมื่อ พ.ศ.2552

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของนาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและศึกษาอิทธิพลของนาคในวัฒนธรรมไทย ขอบเขตในการศึกษาเป็นการวิจัยเอกสารด้วยการค้นคว้าพระไตรปิฎกและอื่น ๆ และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหาเกี่ยวกับนาคที่มีต่อความคิดคนไทย วัฒนธรรมไทย เรื่องนาคหรือพญานาคปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาจริงในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก เช่น ในพระวินัยปิฎกเล่ม 4 มหาวรรค และพระสุตตรเล่ม 17 เป็นต้น เป็นข้อความที่บรรยายธรรมดา ไม่ถือเป็นอัศจรรย์ อิทธิพลที่มีต่อวัฒนธรรมไทยมีมากมาย เช่น ผู้ชายอายุครบ 20 ปีครบบริวาร เรียกบริวารนาค เนื่องมาจากเชื่อเรื่องนาคปลอม บริวารในสมัยพุทธกาล (วิ.มหา.4/127/175-177) วรรณคดีสำคัญ เช่น นันโทปนันทนาคนาคคำหลวง ด้านสถาปัตยกรรม มีบันไดนาค นาคสะดุ้งบนหลังคาอุโบสถ ด้านความเชื่อถือของประชาชน เป็นต้น

คำสำคัญ : 1. คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา 2. นาค 3. วัฒนธรรมไทย

Abstract

The purposes of this study were 1) To study history of Naga in Buddhist Scriptures, 2) To study influences of Naga in Thai culture. Scope of the study is limited study for the investigation of the Nagas in Buddhist scriptures and other documents in Pali, and 3) To study the influence of the concept of Naga in Thai thought and Thai culture. Naga or

¹ป.ธ. 9., ศน.บ., M.A., Ph.D. หัวหน้าภาควิชาภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย

²ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต, อาจารย์ประจำภาควิชาอินเดียโบราณและเอเชียศึกษา มหาวิทยาลัยมจร

Phayanak appeared in Buddhist scriptures such as Vinayapitaka, and Suttantapitaka: the 4th Vinayapitaka, mahavagga, and the 17th suttantapitaka. The narrative statements are simple and not exaggerated. The influence of naga in Thai culture is very high, such as a man of 20 years old who begins to be ordained is called “nak”, for there is a legend that a naga pretended to be ordained in Buddhism in the Buddha time (vi.maha.4/127/175-177). There is an important literature, Nandopanandasutra Khamluang. In Thai architecture, there is a stair in Naga form, a naga structure on the Uposatha gable. Also there are more folklores of naga.

Keywords : 1. Buddhist Scriptures 2. Naga 3. Thai Culture.

1. ความสำคัญและที่มาของปัญหาวิจัยที่ทำวิจัย

ความสำคัญของคัมภีร์ทางศาสนาทุกศาสนาอยู่ที่ตัวธรรมอันเป็นคำสั่งสอนและศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนา อภินิหารของพระศาสดา เมื่อมีอภินิหารอยู่ในทุกศาสนา เราก็ไม่ควรติประชาชนที่เชื่อถือเช่นนี้ การมองอย่าง ยุติธรรมทำให้ทุกศาสนาอยู่กันได้ด้วยสันติ ไม่ยกศาสนาตนและข่มศาสนาอื่น คัมภีร์ทางศาสนาที่บันทึก เหตุการณ์สำคัญ (ในแต่ละศาสนา) คำสั่งสอน และอภินิหารของพระศาสดาถือว่าปกติ คนทั่วไปมักจะมอง อภินิหารที่ปรากฏในคัมภีร์ของศาสนาอื่นว่าเป็นเรื่องมมายไร้สาระ และที่ปรากฏในศาสนาของตนว่าเป็น อภินิหารบารมีขององค์พระศาสดา ดังนั้นอภินิหารเช่นนี้ เรื่องอภินิหารที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาอาจ พิจารณาให้เห็นหลายประเด็น เช่น การเกิดอภินิหารของบุคคลพิเศษในสมัยนั้นเป็นของมีจริงโดยปกติ จึงมีการ บันทึกไว้ หรือว่าเป็นเรื่องทางหลักธรรม แต่ว่าแปลความหมายออกไปทางอภินิหาร หรือว่าเป็นเรื่องไม่มีจริง แต่พระสาวกรุ่นหลังได้เพิ่มเติมเข้าเพื่อยกย่องพระศาสดา ทั้งหมดนี้เป็นข้อสันนิษฐานที่อยากจะพิจารณาว่าจริง หรือไม่จริง

ถ้าพิจารณาในแง่ที่ว่า เป็นเรื่องที่น่าสนใจน่าศึกษาว่าสิ่งเหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์หลายแห่งในรูปแบบ ต่าง ๆ กัน ไม่ควรคิดในทางปฏิเสธหรือด่วนสรุป นาคเป็นเรื่องที่น่าสนใจเรื่องหนึ่ง ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ไม่ใช่เกี่ยวข้องกับแต่พระพุทธเจ้าองค์นี้เท่านั้น แม้กับพระพุทธเจ้าในอดีตก็เกี่ยวข้องเหมือนกัน อีกประการหนึ่ง ในทางวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม ศิลปวัตถุ มีนาคเกี่ยวข้องอยู่ เช่น หลังกาโบสถ์นอกจากมีช่อฟ้าก็มีนาคสะดุ้ง เชิงชายกับคันทวยเป็นรูปพญานาค บันไดมีรูปเศียรพญานาค เรือพระที่นั่งก็มีเรือนันทนาคราช เป็นต้น จึงไม่ สามารถปฏิเสธอิทธิพลของนาคในประเด็นนี้ได้

เฉพาะคัมภีร์พุทธศาสนาที่แบ่งเป็น 4 ระดับ คือ 1) พระไตรปิฎก 2) อรรถกถา 3) ฎีกา 4) อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส มีเรื่องนาคปรากฏอยู่ทั้งสิ้น โดยเฉพาะคัมภีร์อันดับ 1 คือ พระไตรปิฎก มีเรื่องนาคอยู่ใน มหาวรรค เล่ม 4 หลังจากตรัสรู้พญานาคมาเข้าเฝ้าเพื่อป้องกันลมฝนจนมีการสร้างพระพุทธรูปปางนาคปรก มี เรื่องปราบพญานาคดุร้าย (บ้างสันนิษฐานว่าเป็นงู) เมื่อไปแสดงธรรมโปรดพวกชฎิล 3 คนพี่น้อง ในหมวด ปัพพัชชาเปกขะมีเรื่องนาคปลอมมาบวช จึงเป็นต้นบัญญัติไม่อนุญาตให้เดรัจฉานบวช ในสังยุตตนิกาย เล่ม 17 ว่าด้วยกัมมัตถก 4 ชนิด เกิดในใจ ในครรภ์ แก้วโคล และปโปปาทิกะเกิดผุดขึ้น (ส.ข.นธ. 17/518-529/298-303) ในกัมมัตถ 4 ที่เป็นอบายภูมิจน นาค เป็นเดรัจฉานโยนิ ถือว่ากัมมัตถต่ำ แต่อภินิหารต่าง ๆ มีมาก

จนเกือบเท่าเทวตา จึงเป็นเรื่องแปลก ในประเภทภูมิระดับชีวิต 31 ชั้น เฉพาะที่เห็นด้วยตามีเพียง 2 คือ มนุษย์และตริจฉานโยนิ นาคนั้นแม้อยู่ในตริจฉานโยนิ แต่เรื่องต่าง ๆ บทบาทที่ปรากฏในคัมภีร์ทุกประเภทมีมากกว่าสัตว์อื่น ๆ ทั้งในทางดีและร้าย จึงเห็นควรวิจัยถึงกำเนิดและอิทธิพลของสัตว์พิเศษนี้

2. โจทย์วิจัย

นาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีบ่อเกิดและอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทยอย่างไรบ้าง

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 3.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของนาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- 3.2 เพื่อศึกษาอิทธิพลของนาคในวัฒนธรรมไทย

4. ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

- 4.1 ได้รู้ประวัติความเป็นมาของนาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- 4.2 ได้รู้อิทธิพลของนาคในวัฒนธรรมไทย

5. วิธีการดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้เลือกข้อมูลและข้อความจากแหล่งต่าง ๆ คือ แหล่งปฐมภูมิ เช่น พระไตรปิฎก และจากแหล่งทุติยภูมิ คือ หนังสือทั่วไป แล้วจำแนกข้อมูลลงในแต่ละส่วน และวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับนาคที่มีต่อแนวความคิดและวัฒนธรรมคนไทย และสรุป

6. สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยสามารถสรุปได้ว่า

6.1 นาคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอันมีพระไตรปิฎกเป็นเบื้องต้นถือได้ว่าเป็นสัตว์พิเศษที่มาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าตั้งแต่ปฐมโพธิกาล ที่ปรากฏอย่างมิตร คือพญานาคมูจลินท์ที่ช่วยค้ำกันลมฝนถึง 7 วัน ส่วนที่ไม่เป็นมิตรอย่างนาคในโรงบูชาไฟของอรุณเวลกัสสปะที่พระพุทธเจ้าต้องใช้ฤทธิ์ปราบ และที่เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติต่อกับปิยมังสะกัมาจากการทูลเสนอของพญานาค (วิมहा. 5/60/73-76) ในพระสูตรเล่ม 17 ได้เล่าถึงเรื่องที่นาคเมื่อต้องการเลื่อนระดับตัวเองให้สูงขึ้นหรือพ้นจากทุกคติภูมิสามารถทำได้ด้วยการรักษาอุโบสถ แสดงให้เห็นว่านาค แม้จะเป็นสัตว์เดรัจฉาน แต่ในการประพฤติธรรมทำได้ถึงขนาดรักษาศีลอุโบสถ ถือว่ามีบางอย่างเหนือว่ามนุษย์บางจำพวกเสียอีก

6.2 นาคที่ปรากฏในหนังสือชั้นรอง คือ วรรณคดี เช่น สมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ได้เล่าถึงอิณินทรและบุญบารมีของพระเจ้าอโศกอย่างมากมาย มีเรื่องที่พระเจ้าอโศกส่งโฆทองไปคล้องจับพญาภานคราชามาแล้วขอรับรองให้พญานาคซึ่งมีอายุยืนได้อยู่ตั้งแต่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์ให้ช่วยเนรมิตรูปพระพุทธเจ้าซึ่งพญานาคก็ใช้ฤทธิ์ทำให้ทอดพระเนตร และบอกว่าสมัยที่พระเจ้าอโศกส่ง

ตันโพธิ์ ก็มีพระมหินท์มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ลังกาที่ดี มีพญานาคมาร่วมบูชาทุกครั้ง ในหนังสือมหาวงศ์ พงศาวดารลังกาจึงมีเรื่องนาคมีบทบาทอยู่หลายตอน

6.3 วัฒนธรรม คือ แนวคิด การสร้างสรรค์ เปลี่ยนแปลง ปรับปรุงโดยมนุษย์เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตทั้งหมด มีทั้งวัฒนธรรมทางวัตถุและจิตใจ ชาดไทยเป็นประเทศที่มีวัฒนธรรมเฉพาะมา 700 กว่าปีแล้ว ทั้งด้าน ภาษา วรรณคดี ศิลปะ ดนตรี อาหารที่เด่นชัดที่สุด คือ วัฒนธรรมทางศาสนาที่ไทยได้รับจากพุทธศาสนานานและซึมซับจนเป็นอุปนิสัยทางจิตใจ เช่น การไหว้ ใจเย็น ให้อภัย เป็นต้น ในทางวัตถุที่ชัดเจนคือ การสร้างโบสถ์วิหาร หรือแม้แต่พระราชวังก็เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา แม้ในพระราชวังก็มีวัด-อุโบสถเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต

6.4 การก่อสร้างโบสถ์นั้นมีสถาปัตยกรรมเกี่ยวกับนาคอยู่เกือบทุกที่ คือ หลังคาโบสถ์ บันได มีรูปพญานาค ในโบสถ์ก็มีภาพวาดพญานาคที่เกี่ยวกับประวัติทางพุทธศาสนาก็มี วาดเพื่อความสวยงามก็มี ความเชื่อถืออย่างอื่น เช่น การพยากรณ์น้ำมากหรือน้อยในแต่ละปีจะบอกว่านาคให้น้ำก็ตัว ผลัดเปลี่ยนไป หรือผู้ที่อยู่ริมแม่น้ำทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของนาคในแม่น้ำโขง บางกลุ่มเชื่อว่าบรรพบุรุษของตนเป็นพญานาค และในประวัติโบราณสถานศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระธาตุพนม จ.นครพนม เป็นต้น มีเรื่องนาคมาเกี่ยวข้องอยู่ตลอด จึงเชื่อว่า วัฒนธรรมไทยส่วนหนึ่งแยกจากอิทธิพลของนาคไม่ได้

7. อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาเรื่องนาค เมื่อมองในระดับของชีวิตว่ามีอยู่หลายระดับขั้นตั้งแต่สูงสุด คือ ชั้นพรหมแบ่งเป็นรูปภูมิ 16 อรูปภูมิ 4 ถัดลงมาเป็นเทวดา 6 ชั้น มนุษย์ 1 อบายภูมิ 4 (อภิธมมตถสอสงคหปาลิ, หน้า 25) การขึ้นสู่ระดับสูงหรือลดลงมาต่ำขึ้นอยู่กับธรรมในใจ ถ้ามีความประมาทก็มีโอกาสลงสู่ที่ต่ำอยู่ในภูมิของเดรัจฉาน อย่างนาคเป็นตัวอย่าง ในกรณีที่นาคปลอมเป็นมนุษย์มาขอบวช แม้ว่าอยากทำความดีขั้นพิเศษ คือ บวชเป็นพระ พระพุทธเจ้ายังไม่ทรงอนุญาต แม้จิตใจของนาคจะสูง แต่ร่างกายยังเป็นเดรัจฉานอันเป็นผลของอกุศลกรรม แต่มีหลายเรื่องที่นาคปรากฏในคัมภีร์ในแง่ของการบำเพ็ญกุศล อาจเพราะเหตุนี้ก็ได้ เรื่องนาคในคัมภีร์จึงมีผลหรือมีอิทธิพลต่อมนุษย์ในด้านอื่น ๆ ต่อมา เช่น ในประเทศไทยเรียกผู้ชายที่จะบวชว่านาค หรือบวชนาค การก่อสร้างพุทธศาสนสถาน มักจะมีรูปนาคประกอบเสมอ หรือศิลปะวัตถุอื่น ๆ ก็มักมีรูปนาคเป็นส่วนประกอบด้วย ปกติคนทั่วไปรังเกียจจุที่เป็นสัตว์มีพิษร้าย แต่สำหรับนาคหรือพญานาคกลับให้ความเคารพว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์จนมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรม ไม่ใช่แต่ประเทศไทย แม้ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์มีความเชื่อถือคล้าย ๆ กัน เช่น เชื่อว่าราชวงศ์หรือกษัตริย์บางองค์สืบเชื้อสายมาจากนาค ในอินเดียมีรัฐที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือติดแดนพม่าถือว่าพวกเขาเป็นพวคนาค จึงมีรัฐชื่อนาคาแลนด์ (Dr. U.A. Shimray, *Naga Population and Integration Movement*. New Delhi : Mittal Publications, 2007.) การศึกษาเรื่องนาคจึงเป็นสิ่งมีประโยชน์ให้รู้ภูมิหลังของวัฒนธรรม และเมื่อสืบลึกลงไปจะเห็นว่าเกี่ยวโยงมาจากเรื่องในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ทางศาสนา ความเชื่อเรื่องนาคจึงเป็นเรื่องที่มองข้ามไม่ได้ การทำความเข้าใจเรื่องนาคจึงเป็นการศึกษาให้เข้าใจถึงต้นตอวัฒนธรรมของตนเอง

8. ข้อเสนอแนะ

8.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย เพื่อให้บุคคลผู้สนใจด้านวัฒนธรรมและโบราณคดีได้ศึกษาและทำความเข้าใจวัฒนธรรมของตนที่เกี่ยวข้องกับพญานาคว่ามีความเป็นมาอย่างไร แล้วจะได้สั่งสอนเผยแพร่แก่เยาวชนว่า สิ่งให้เห็นผ่านตาไปมาอยู่ตามวัดและโบราณสถานนั้นมีความเป็นมาและสำคัญอย่างไร หรือผู้ศึกษาพระไตรปิฎก และอรรถกถาจะได้วิเคราะห์ถึงมิติชีวิตของสัตว์ที่แปลกและเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างไร

8.2 ข้อเสนอแนะสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมว่า ชีวิตมีขึ้นลงได้ตามผลของกุศลและอกุศล ถ้าทำอกุศลมากก็มีโอกาสเกิดเป็นเดรัจฉาน เช่น นาค แม้จะมีฤทธิ์บางอย่างก็อยู่ในทุกติภูมิ เมื่อตกลงไปแล้วต้องใช้เวลาและความเพียรมากกว่าจะได้เกิดเป็นมนุษย์อีก จึงไม่ควรประมาทในการทำกุศล

8.3 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป เพื่อความรู้และแตกฉานยิ่งขึ้น จึงควรวิจัยเกี่ยวกับนาคในประเทศที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเช่น ไทย ศรีลังกา ลาว เขมร เมียนมาร์ หรือเปรียบเทียบอิทธิพลของนาคในโบราณสถานในประเทศไทยและเมียนมาร์ เป็นต้น

9. บรรณานุกรม

ภาษาไทย

คุณ โทจันทร์. พระพุทธศาสนาและสังคม วัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2545.

ดิษฐ์ ตันตไพบูลย์. พื้นเผ่าพันธุ์คนเมือง. เชียงใหม่ : ม.ป.พ., 2545.

ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระยา. ตำนานพุทธเจดีย์. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, 2513.

พญาลิไท. ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา. 2535.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. สยามมฤตส ตปิฎก. เล่มที่ 4, 5, 10, 17, 31. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2538.

_____. สยามมฤตส ตปิฎกตถกถา. เล่มที่ 17. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2535.

_____. สยามมฤตส ตปิฎกตถกถา. เล่มที่ 17. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2535.

_____. สยามมฤตส ตปิฎกตถกถา. สมณฑปาสาทิกา นาม วินยฎกถา (ปจโม ภาโค) เล่มที่ 1. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2535.

_____. อภิธรรมตถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2554.

มหาสมณเจ้า กรมพระญาณวโรรส, สมเด็จพระ. พุทธประวัติเล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 53. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2541.

_____. พุทธประวัติเล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2538.

ภาษาอังกฤษ

Davids, Rhys T.W. **Sacred Books of the Buddhist**. Translated by Various Oriental, Vol. III. Oxford : The Pali Text Society, 1995.

Geiger, Wilhelm. **Culavajsa : Being the More Recent Part of the Mahavajsa**. Delhi : Motilal Banarsidass Publisher Private Limited, 1996.

Horner I.B., **The Minor Anthologies of the Pali Canon Part III, Chronicle of Buddha's (Buddhavajsa) and Basket of Conduct (Cariyapitaka)**. London : The Pali Text Society, 1975.

Horner M.A., I.B., **The Book the Discipline (Vinaya Pitaka)**. Vol. IV (Mahavagga). Oxford : The Pali Text Society, 1996.

Shimray, U.A., Dr. **Naga Population and Integration Movement**. New Delhi : Mittal Publications, 2007.

Watson Burlingame, Eugene. **Buddhist Legends**. Translated from the Original Pali Text of Dhammapala Commentary. Part 3 : Translations of Book 13-26. Oxford : The Pali Text Society, 1995.

Winsor, Antony. **Sawasdee 20 May 1991**. Hong Kong : Travel's Trade Publication, 1991.

10. คำขอบคุณ

บทความวิจัยเรื่องนี้อยู่มาจากวิทยานิพนธ์ที่ทำปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยมคอระหว่างปี 2009-2011 มี ดร.ราม อวาทส รอย เป็นที่ปรึกษา ขอขอบคุณท่านเป็นอย่างยิ่งที่ได้ตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ โดยเพิ่มเนื้อความที่ไม่สมบูรณ์ให้สมบูรณ์ ขอขอบคุณ Dr. Suchin Kumar Singh หัวหน้าภาควิชาพุทธศาสตร์ที่จัดการเรื่องสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ในการเดินทางติดต่อก่อนเข้าเรียน ขอขอบคุณพระมหาสมศักดิ์ ญาณโพธิ์ และ รศ.ดร. ธวัช หอมทวนลม ที่ช่วยดำเนินเรื่องเอกสารจนสำเร็จ อาจารย์เสนห์ เตชะวงศ์ ช่วยเหลือในการแปลเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อเขียนบทความนี้ขอขอบพระคุณอาจารย์เนศ ต่วนชะเอม ที่กรุณาช่วยตรวจแก้ไขด้วยความเอาใจใส่ และผู้ช่วยพิมพ์ทั้งภาษาไทย-อังกฤษจนสำเร็จ คือ น.ส. สุดาพร เขียวงามดี จึงขอขอบคุณที่พิมพ์และตรวจทานจนเรียบร้อย